

ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК (477.51):070“1941/1943”

Ірина Азарх,
м.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, specrada_istoria@mail.ru

ГАЗЕТА «УКРАЇНСЬКЕ ПОЛІССЯ» ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ПРОЦЕСУ ДЕБІЛЬШОВИЗАЦІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1941–1943 рр.

Стаття базується на архівних матеріалах та публікаціях газети «Українське Полісся», що видавалася в окупованому німцями Чернігові. В ній проаналізовано процес створення колективу, діяльність головного редактора часопису, його заступника, штатних та позаштатних співробітників з популяризації націоналістичних ідей. Описано спроби керівництва газети поєднувати втілення в життя самостійницьких гасел з інструкціями батальйону пропаганди та цензурою комендатури. Простежено причини й механізм ліквідації видання та розправи з головними дійовими особами як з боку гестапо, так і радянських спецслужб.

Ключові слова: *головний редактор, часопис, окупаційні видання, українські націоналісти, комендатура, батальйон пропаганди.*

Офіційний дискурс вказаного хронологічного періоду так чи інакше залежав від маніпуляції фактами, що несуть інформацію про певні події та явища, а тому і їхнє висвітлення зумовлено суспільними запитами сучасників. Так відбувалося протягом повоєнних десятиліть і з періодичною пресою, що видавалася в окупованій Україні 1941–1943 років. Вже з того часу в радянському інформаційному просторі дану проблематику фактично замовчували й переважно свідомо оминали.

Слід зазначити, що друк періодичних видань, зініційований німецькою владою та підтриманий патріотично налаштованою інтелігенцією

України, викликав шалений шквал критики в першу чергу з боку радянських офіційних органів, адже на їх сторінках звучали заклики до громадян, установ та підприємств знищувати всілякі сліди більшовицької окупації¹. Свідченням того, що матеріали української окупаційної преси знаходилися в полі зору радянських спецслужб, є наявність таких документів, як «Огляд діяльності німецьких окупантів і українських націоналістів у місті Києві» за вересень–жовтень 1941 р. Аналіз публікацій газети «Українське слово» став основою для попередніх висновків НКВС УРСР щодо результатів господарювання нової влади в місті, а також морально-психологічного стану населення та ступеню поширення антирадянських настроїв².

Передбачувані результати нацистської пропаганди неабияк занепокоїли й керівництво партизанського руху. Визнаючи реальний вплив засобів масової інформації на свідомість жителів окупованої території СРСР, в аналітичній довідці центрального штабу підкреслювалося, що практично в усіх окупованих районах німці організували випуск друкованої продукції, в тому числі газет і журналів, на які була поширена підписка, а також організована регулярна доставка до найвіддаленіших населених пунктів. У документі зазначалось, що «спеціальним розпорядженням сільським і міським управам німці зобов'язали старост щоденно проводити серед населення колективні читки газет»³.

Для загального доступу всі газети й плакати зазвичай вивішували в центрі сіл, на стендах, зроблених із дощок і пофарбованих неодмінно в синій колір⁴. Щоправда, як неодноразово зауважувало німецьке командування, час від часу агітаційні матеріали використовувалися не за призначенням. Наприклад, Ільмівська сільська управа пристосувала надану паперову продукцію для приватного листування, або ж просто її знищувала⁵.

На основі отриманих даних радянськими ідеологами була розпочата вибудова офіційного конструкту, образу такого собі українця-зрадника, творення якого базувалося на головних фігурантах тридцятих років — «ворогах народу». Виходячи з цих міркувань, набула широкого поширення думка вважати основними посібниками німецької пропагандистської машини так званих антирадянськи налаштованих елементів —

¹ Київ. Війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. (За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації). — Київ: Темпора, 2014. — С. 417.

² Там само. — С. 409–430.

³ Родня. Полиция и партизаны. 1941–1944. На примере Украины. — Авт.-сост. А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. — К.: Украинский издательский союз, 2011. — С. 401.

⁴ ДАЧО, ф. Р-3574, оп. 1, спр. 1, арк. 111.

⁵ ДАЧО, ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк. 322.

куркулів, карних злочинців, духовенство та зрадників-військовополо-
нених. Саме такий підхід дозволив до певного часу відвести увагу від
колаборантської діяльності значної кількості осіб, котрі до війни займали
керівні посади в радянських установах, лиш побічно згадуючи «нестійкі
елементи із числа службовців, колгоспників та ряду інших верств
населення»⁶.

Ті ж партійні та комсомольські працівники, які намагались органі-
зувати опір на окупованій території, відверто виступали проти випуску
новою владою преси, а щодо її змісту поширювали негативні відозви.
У даному контексті яскравим прикладом такого протистояння стали події
довкола «Павлоградської газети», в одному з номерів якої було опри-
люднено звернення головного редактора, члена Спілки визволення
України Григорія Чаплі:

«Україно, обшарпана мати!

Підведись, подивись навкруги!

Вже немає московського ката —

Смертю псів полягли вороги»⁷.

Підпільники міста Павлограда розвернули ідеологічний двобій з
редколегією місцевого друкованого органу. Вірші, памфлети, пародії,
епіграми та мініатюри поета однієї з нелегальних організацій Миколи
Шути були спрямовані проти «зрадників і гнобителів», якими він називав
працівників газети. Серед населення розповсюджували агітаційні листки,
що містили негативну оцінку осіб, причетних до друку цього засобу
масової інформації. Причому зневажливе ставлення до українських націо-
налістів не підкріплювалося відповідними аргументами й зводилося
переважно до особистих образ:

«Поет, редактор, меценат,

Поклонник Моцарта і Глюка,

І маршал, що прийма парад,

А перш за все — Грицько-падлюка»⁸.

Подібна тональність оцінок українських часописів окупаційного пе-
ріоду набула свого подальшого розвитку в повоєнні роки і сконцентру-
валася в суспільствознавчих публікаціях. Зміна напрямків наукового
пошуку в 90-х роках минулого століття призвела до усвідомлення цін-
ності несправедливо замовчуваних наявних документів і початку роз-
гляду періодичної преси окупаційного періоду в новому ракурсі — як

⁶ Родня. Полиция и партизаны... — С. 401.

⁷ Архів ІМФЕ імені М. Т. Рильського НАН України, ф. 14–3/223, 240. — Федоренко Д. Т. Пісні, частушки, вірші, анекдоти та ін. Записав Федоренко Д. Т. на Дніпропетровщині. 1957 р., арк. 52.

⁸ Там само. — Арк. 54.

джерела для наукових студій з історії Другої світової війни. Власне нові методологічні підходи забезпечили прорив у гуманітаристиці, що призвів до постійного розширення кола проблемних питань, а визнання і освоєння нового фактологічного матеріалу сприяло активізації досліджень життя різних соціальних верств населення України. Однією з таких робіт стала дисертація Д. Титаренка, яка, за словами автора, була зумовлена необхідністю «введення до наукового обігу нових джерел, які раніше використовувалися істориками дуже обмежено, фрагментарно та упереджено, або ж навіть сприймалися негативно»⁹. У даній роботі висвітлено обставини виникнення та умови функціонування офіційних періодичних видань на території Юзівської (Сталінської), Харківської та Ворошиловградської областей. Автор дисертації кваліфікував окупаційну пресу як таку, що «несе в собі подвійний шар інформації: про події, нею відбиті, й про ставлення до цих подій, їхню інтерпретацію авторами та видавцями преси»¹⁰.

Висвітлюючи особливості аграрної політики німецької окупаційної влади на території, яку контролювала військова адміністрація, матеріалами періодичної преси скористалася у своїх працях С. Власенко¹¹.

В. Гайдабура віднайшов у тогочасних статтях і ввів до наукового обігу невідомі мистецтвознавцям факти з історії виникнення й становлення сценічного мистецтва театральних колективів Чернігівщини, доповнивши біографічні дані на конкретних митців¹².

Висновки, зроблені суспільствознавцями, свідчать про те, що матеріали періодичної преси окупаційного періоду є істотним додатковим джерелом інформації для дослідників різних наукових напрямів. Переоцінкою змістовного наповнення окупаційних газет Чернігівщини одним із перших зацікавився дослідник Г. Греченко. У своїй статті «Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.)»¹³ він оприлюднив список видань на території регіону, здійснив огляд публікацій про освіту, культуру, проаналізував відмінності політики загравання німецької влади

⁹ *Титаренко Д. М.* Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Дис. кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.06. — Донецьк, 2002. — С. 5.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Власенко С. І.* Аграрна політика німецьких окупаційних властей на території військової зони України: Дисертація кандидата історичних наук, спеціальність 07.00.01. — Київ, 2007.

¹² *Гайдабура В.* Преса України періоду німецько-фашистської окупації як джерело біографічних досліджень з історії театру 1941–1943 // Наукові праці НБУ імені В. Вернадського. — К., 1998. — Вип. 1. — С. 435–438.

¹³ *Греченко Г.* Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.) // Сіверянський літопис, 1999. — № 2. — С. 81–102.

з населенням на початку і в кінці війни. Ознайомившись із повним переліком перейменованих окупантами вулиць м. Чернігова та відповідними щодо цього коментарями, які опублікувала газета «Українське Полісся», автор поставив під сумнів достовірність цих даних. Звернувшись до архівних документів, досліднику вдалося уточнити, що насправді із 195 вулиць і провулків було перейменовано 83, а не сорок, як вказувалося в статті¹⁴. Отже, до 1942 р. в м. Чернігові досить оперативно пройшов процес, який, проводячи аналогії з сучасними подіями, можна назвати актом декомунізації. Порівнявши газетні повідомлення з матеріалами архівів, йому вдалося визначити кількість випадків ідеологічної руйнації — на території міста було розібрано пам'ятники Леніну і Фрунзе, знято бюст Леніна і т. п. Автор статті загострив увагу на ініціаторах, а не виконавцях демонтажу пам'ятників у місті, хоча організація подібних видовищ містила певну інтригу, що полягала в показовому залученні до них комуністів. Так, у одному з районних центрів, м. Мена, голова довоєнної селищної ради, комуніст К. Перепетченко, неабияк здивував місцеве населення, адже особисто керував знесенням пам'ятника Леніну¹⁵.

Що ж насправді відбувалося за фасадом видань, який ретельно розробили німецькі батальйони пропаганди задовго до початку вторгнення на територію України? Щоб розкрити регіональні особливості становлення преси та її розвитку, ми обрали предметом наукового пошуку діяльність редакції часопису «Українське Полісся», який виходив у окупованому Чернігові в 1941–1943 рр. Метою студії є спроба простежити процес становлення та вплив цієї газети на процес дебільшовизації населення Чернігівщини після відступу Червоної армії.

Після виснажливих боїв радянським військам довелося залишити практично вщент зруйнований Чернігів. Не минула пожежа й будівлі, де розміщувалися довоєнні поліграфічні дільниці, було знищено всі запаси паперу, втрачено більшість технічного устаткування. Відразу по приходу окупантів у місті розпочалося відновлення ними видавничої діяльності. Завідувач типографії Олексій Ларченко (1883 р. н.) досить швидко зумів зібрати практично весь очолюваний ним довоєнний колектив у складі 35 працівників. Серед руїн та згарищ робітники знайшли уламки і змонтували плаский друкарський станок, так звану «американку», відкопали заздалегідь приховані комплекти шрифту, ще два комплекти при-

¹⁴ Греченко Г. Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.) // Сіверянський літопис, 1999. — № 2. — С. 91.

¹⁵ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1097, арк. 3.

везли з Куликовського і Михайло-Коцюбинського районів¹⁶. Проведена попередня підготовка та відповідні організаційні заходи польової комендатури створили всі умови для того, щоб у жовтні 1941 р. друкарня на вулиці Мстиславській забезпечила окупаційну владу спочатку необхідними для міської управи формами і бланками, а потому розпочала видавництво німецького інформаційного листка для населення¹⁷.

Наприкінці вересня 1941 р. міська управа Києва підтримала випуск газети «Українське слово», головним редактором якого став представник ОУН Іван Рогач. Йому часто доводилося спілкуватися з журналістами, які в пошуках підробітку зверталися в редакцію з приводу працевлаштування. Не маючи можливості забезпечити робочими місцями всіх бажаних, він розпочав втілювати в життя задум створення українських газет у вже захоплених на той час німцями містах Чернігові, Василькові та Білій Церкві. Довоєнний досвід роботи в чернігівських часописах став вирішальним у відрядженні кількох позаштатних працівників для організації місцевої обласної газети в м. Чернігові.

Літературний працівник армійської газети «За вітчизну» Федір Якович Піпа зумів пробратися із оточення під Борисполем до Києва, де зустрівся із своїми колишніми співробітниками Кухарем Олексієм і Курачем Іваном, знайомими йому по роботі в редакції обласної чернігівської газети «Комуніст».

Федір Піпа народився 1914 р. в с. Капустин Шполянського району на Київщині. У 1932 р. був змушений переїхати до м. Красний Луч, де його батько працював у шахті. У підлітковому віці він також деякий час працював під землею, але після аварії в забої, отримавши травму, довгий час перебував на інвалідності. У 1936 р. він перебрався до м. Чернігова, де проживав у родині старшого на брата¹⁸. Там він розпочав свою трудову діяльність у газеті «Більшовик» на посаді технічного секретаря відділу листування. Невдовзі, скориставшись запрошенням свого знайомого, колишнього інструктора шахти Черкаського, котрий на той час проживав у м. Миколаєві, влаштувався на роботу в газету «Більшовицький шлях» на посаду секретаря відділу робселькорів. Внаслідок загострення хвороби служба в армії продовжувалася недовго. Після чергового курсу лікування його було комісовано і він повернувся до Миколаєва на роботу в газету «Більшовицький шлях», на посаду коректора. Там він працював до грудня 1939 р. Як зазначав пізніше Федір Якович, вступ до комсомолу був у його житті випадковим, адже ні в момент вступу до цієї організації, а ні потім

¹⁶ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 123.

¹⁷ Там само, арк. 46.

¹⁸ Там само, арк. 130.

за своїми ідейними переконаннями нічого спільного з нею не мав: «Я був ... нестійким комсомольцем у питаннях ідейності, так як основним моїм принципом у всьому — була особиста матеріальна зацікавленість»¹⁹. Цей крок зберігав можливість працювати на посаді в газеті, де надавалася перевага членам партії та ЛКСМУ. У січні 1940 р. був переведений за путівкою обкому ЛКСМУ до Львова, у редакцію газети «Ленінська молодь», де залишався до початку війни. В «Українському слові» він обійняв посаду позаштатного коректора та працівника відділу листування.

Майбутній заступник головного редактора, Курач Іван Васильович, народився 1913 р. на Чернігівщині, в с. Павлівка Любечського району в родині селянина-бідняка. У 1932 році він закінчив Чернігівський технікум комуністичної освіти. Відразу ж по його закінченню поступив до Київського художнього інституту, однак із-за складних матеріальних обставин покинув навчання і повернувся на рідну Чернігівщину, до м. Ріпки, де влаштувався працювати секретарем редакції районної газети «За соціалістичне Полісся». З 1935 по 1938 роки він працював у обласній комсомольській газеті «Молодий Комунар». Того ж року завершив заочне навчання в Ленінградському інституті журналістики²⁰. Працював кореспондентом Чернігівської обласної газети «Комсомолец України», а з травня 1941 р. і до призову в армію він очолював воєнний відділ цього ж видання. До редакції «Українського слова» він попав також після оточення в с. Семенівка Баришевського району.

Коли редактор «Українського слова» запропонував Федору Піпі очолити колектив новоствореної газети, той висловив певні міркування щодо відсутності відповідного досвіду. Однак Рогач І. переконав його не відмовлятися, оскільки заступником редактора мав стати досвідчений журналіст і переконаний націоналіст Іван Курач. Заручившись згодою і надавши їм комплект літератури відповідного спрямування, редактор «Українського слова» відрядив у розпорядження міської управи Чернігова похідну групу журналістів з метою організації української газети. Перед від'їздом спільно з Рогачем вони придумали назву газети і логотип: «В своїй хаті — своя правда, і слава, і воля»²¹.

Згідно настанов Івана Рогача, в роботі вони мали орієнтуватися на матеріали, що публікувалися в газеті «Українське слово»²², залишатися симпатиками організації українських націоналістів та чекати на прибуття

¹⁹ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 131.

²⁰ Протокол допиту Курача Івана Васильовича. м. Львів, 22 липня 1946 р. // <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/hdasbu-13-0-372-4-029.pdf>

²¹ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 84.

²² Там само, арк. 141.

додаткової похідної групи, котра мала впритул зайнятися підготовкою кадрів для керівного центру ОУН в Чернігові.

Рогач пояснив, що, оскільки Чернігівщина граничить із двома державами — Росією й Білорусією, то в цій місцевості потрібно добиватися чистоти української мови. Саме тому він запропонував опублікувати ряд статей щодо українізації населення та висвітлювати історію України, її боротьбу з поляками і росіянами. Проводячи інструктаж, він попередив, що ці публікації не мають бути занадто різкими у висловлюваннях, а подавати матеріал необхідно, всіляко вихваляючи німецьку армію як визволительку²³. До майбутніх працівників газети приєдналися націоналісти В. Семенець і О. Пахолок, котрі цілком поділяли погляди Андрія Мельника.

У жовтні 1941 р. група однодумців вирушила до м. Чернігова, де кожен з них взявся за виконання своїх обов'язків: О. Пахолок обійняв посаду начальника української поліції, Ф. Піпа став головним редактором часопису «Українське Полісся», І. Курач — його заступником, а Семенець, перебуваючи на службі у відділі культури і освіти міжрайуправи, невдовзі організував молодіжний клуб «Січ». При ньому працювали драматичний, хорový, танцювальний і музичний гуртки. Для роботи намагалися підбирати здібну молодь, яка симпатизувала ОУН²⁴. Робота клубу неодноразово висвітлювалася на сторінках газети, як і обіцяв Ф. Піпа.

У результаті проведеної ними вербувальної роботи до організації українських націоналістів приєдналися деякі однодумці — бургомістр міжрайонної чернігівської управи Дюбко, завідувач клубом на вул. Воровського музикант Приходько, колишні викладачі Чернігівського педінституту Федоров та Григорій Ребенок, співробітник управи Гуцев та ін. І бандерівці, і мельниківці здійснювали свою діяльність в ряді районів Чернігівської області: в Любечському, Ніжинському, Остерському, Березинському, Городнянському, Конотопському і Бахмацькому. Пахолок завербував в Любечському районі до ОУН начальника районної української поліції Чугая та працівника районної управи Шульгу²⁵.

Прибувши до Чернігова, перш за все Ф. Піпа заручився дозволом голови Чернігівської міської управи Євгена Азарова щодо початку роботи місцевої газети. За його розпорядженням головному редактору і І. Курачу

²³ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 85.

²⁴ Там само, арк. 99.

²⁵ Протокол допиту Курача Івана Васильовича. м. Львів, 22 липня 1946 р. // <http://avr.org.ua/getPDFasFile.php/arhupa/hdasbu-13-0-372-4-029.pdf> — С. 5.

надали кімнату в поліцейській дільниці, а також організували харчування в їдальні для поліцаїв.

Завідувач типографії Олексій Ларченко розповідав, що редактор мав намальований на папері заголовок газети «Українське Полісся» і практично весь матеріал був готовий для друку²⁶, тому перший номер вийшов у світ через три дні. Спочатку газета виходила на невеликому аркуші, адже збільшити формат заважала недосконала техніка. Невдовзі за клопотанням міського голови було здійснено обмін — з містечка Городні привезли великий друкарський станок²⁷. Після цього газета почала виходити два рази в тиждень.

Прагнення надати землякам якісний інформаційний продукт на рідній мові надихнуло редакцію звернутись на шпальтах газети до містян з проханням щодо придбання «Словника української мови» Б. Грінченка²⁸.

Працювати доводилося у вкрай складних умовах. На перших порах був відчутним брак технічного персоналу, про що неодноразово сповіщалося в повідомленнях про допомогу: редакція розшукувала майстра з ремонту друкарських машинок і т. п.²⁹

Головну концепцію роботи «Українського Полісся» було сформульовано у «Зверненні до читачів» від 2 листопада 1941 р.: «цей часопис по праву має стати життєвим нервом в розвитку відродження української національної культури і справді вільного українського слова на Чернігівщині»³⁰.

Редколегія звернулася з проханням до всіх, кому дороге вільне українське слово, допомогти поліпшити і піднести видання «на вищий щабель»³¹.

Першочерговим завданням редактора і його заступника став підбір колективу однодумців, який вони здійснювали, скориставшись досвідом роботи в довоєнних виданнях м. Чернігова. Декого з колишніх співробітників розшукували, розмістивши запит в рубриці оголошень.

Федір Піпа займався організаційними справами редакції, приймав від кореспондентів матеріали, направляв їх на редагування літераторам, займався перевіркою текстів, а також здійснював оплату кореспонденцій.

Заступник редактора Іван Курач виконував практично всю основну роботу — саме він планував оформлення сторінок, робив верстку, адже, як зізнався Ф. Піпа, порівняно з ним він був більш досвідченим і гра-

²⁶ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 177.

²⁷ Там само.

²⁸ Оголошення // Українське Полісся. — Ч. 8. — 26 листопада 1941 р. — С. 2.

²⁹ Оголошення // Українське Полісся. — Ч. 3. — 9 листопада 1941 р. — С. 2.

³⁰ До читачів // Українське Полісся. — Ч. 1. — 2 листопада 1941 р. — С. 2.

³¹ Там само.

мотним газетним працівником³². З найбільш довіреними особами І. Курач вів розмови щодо повоєнної долі України, агітував до вступу в ОУН.

У листопаді 1941 р. він був присутній в Єлецькому монастирі м. Чернігова, де більше 200 вірян, поліцаїв і німців прослухали лекцію «Чи є Бог?». Доповідач посилався на думки російських і зарубіжних письменників, жодним чином не згадавши українців. Обурений Курач перервав засідання і виступив з гнівною доповіддю, в якій всіляко пропагував прагнення українців до самостійності, возвеличував німецьку армію та її роль у визволенні України від більшовиків³³.

Посаду літературного працівника та відповідального за кореспонденції з найближчих районів був Петро Карпенко-Криниця, житель Куликівського району. До редакції він прийшов по рекомендації Івана Курача, який знав його раніше. Йому була відома націоналістична діяльність цього літератора, він був знайомий із його віршами, що носили відверто антирадянський характер. Підписував свої публікації П. Криниця власним прізвищем. Після першого арешту Федір Піпа намагався всіляко переконати цього співробітника якомога обережніше висловлюватися про власні переконання³⁴.

У листопаді 1941 р. на посаду позаштатного кореспондента редакції оформився Чечітка Микола Павлович, 1919 р. н., житель с. Слобода Олишівського району. Він збирав матеріали в найближчих від Чернігова селах і писав переважно про побут сільського населення, а власні публікації підписував псевдонімом М. Сільський³⁵.

Одним із працівників редакції був Іван Тичина, рідний брат поета Павла Тичини. Він займався редагуванням кореспонденцій на сільсько-господарську і промислову тематику. До війни Іван Григорович був репресований і відбував покарання в таборах, про що написав статтю «В лабетах НКВС». У цій публікації він ділився власним досвідом перебування у радянських тюрмах і таборах, описував ставлення до засуджених та знущання над ними. Однак літературну діяльність в газеті Іван Тичина невдовзі залишив, оскільки отримав запрошення стати священником в одному із сіл Чернігівського району³⁶.

На посаду мовного редактора запросили Марію Метленко, яку Федір Піпа знав по спільній діяльності в газетах «Більшовик» і «Молодий комуніст». Вона редагувала тексти, займалася обробкою листів, що надходили до редакції, через її руки проходили матеріали, що надходили з

³² ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 88.

³³ Там само, арк. 93.

³⁴ Там само, арк. 89.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само, арк. 92.

комендатури і Берлінського пресбюро. І хоча вона була вкрай негативно налаштована до співпраці з німцями й неодноразово подавала заяви на звільнення, головний редактор так і не зміг підшукати їй заміну.

Секретарем редакції був Антон Кулиба, котрий писав статті переважно на побутову тематику. Антирадянськими і націоналістичними публікаціями він принципово не займався, адже був переконаний, що німецька влада протримається в Україні зовсім недовго. Через декілька місяців він перейшов на викладацьку роботу до медичного училища, де працював до приходу в Чернігів радянських військ³⁷.

Машиністка Фаїна Щепанівська була також запрошена на роботу Федором Піпою. До її обов'язків входив друк матеріалу та передача його до типографії. Виконуючи свою роботу, вона не проявляла зацікавлення змістовим наповненням статей³⁸.

Завгосп Олександр Головченко займався доставкою пайків для працівників редакції, а також забирав з типографії тираж газети й доставляв його підписникам.

Досить великий об'єм роботи виконували позаштатні кореспонденти. Одним із них був житель с. Тупичева, Василь Димнич. Він писав статті переважно антирадянського характеру про життя в колгоспах Тупичевського району. Федір Піпа високо оцінював його журналістський доробок та аналітичні здібності. Коли в травні 1942 р. головного редактора заарештували, Василь Димнич всі 42 дні виконував його обов'язки³⁹.

Позаштатний кореспондент Віктор Єршов був знайомий з головним редактором з часів своєї роботи в газеті «Молодий комунар». Свої статті антирадянського характеру на побутові теми підписував як В. Бур'ян⁴⁰.

Публікаціями на церковну тематику займався позаштатний кореспондент Прокопін, який довгий час працював у Єлецькому монастирі.

Одного разу до редакції прийшов Филімон Поляков, який запропонував надрукувати його статтю. Ознайомившись із змістом цієї замітки, Ф. Піпа відмовив його публікувати цей матеріал, запевнивши, що автора за це арештує гестапо. За підтримки головного редактора Ф. Полякова взяли на роботу в міжрайуправу, де він, окрім основної роботи, продовжував займатися літературною діяльністю⁴¹. У газеті отримали висвітлення актуальні для селян теми, однією з яких була ініціатива німецького командування щодо відродження хуторів. Внаслідок дії постанови РНК і ВКП (б) від 27 травня 1939 року «Про заходи охорони

³⁷ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 93.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, арк. 94.

⁴⁰ Там само, арк. 95.

⁴¹ Там само.

колгоспних земель від розбазарювання» у Чернігівській області протягом 1939–1940 рр. було ліквідовано хутірське розселення, яке призвело до знищення понад 24 тисяч хутірських дворів. Землевпорядник Чернігівського Облземуправління Поляков Филімон Филімонович, котрий безпосередньо займався в той час втіленням у життя вказівок радянського керівництва, наразі, як позаштатний кореспондент газети «Українське Полісся» і фахівець у даній галузі, отримав замовлення від голови міжрайуправи Дюбка написати статтю про значимість здійснення зворотного процесу — переселення на хутори⁴².

Усі працівники газет, які прийшли в редакційну колегію з ідеологічних переконань, вбачали у співпраці з німцями можливості звільнення від панування більшовиків, що в свою чергу призвело б до культурного і національного відродження України.

Головний редактор і його заступник носили на грудях жовто-блакитні стрічки і металевий значок — тризуб, а в колективі вони запроваджували новий вид вітання, при цьому на стінах типографії розвісили відповідні плакати: «Слава Україні!» — «Вождеві слава!»⁴³. Щоправда, за короткий час існування газети звичка вітатися по-новому все ж не прижилася.

Відправляючи журналістів для організації обласної газети, Іван Рогач їх попередив, що в Чернігові газета підпорядковується відділу пропаганди, але, оскільки німці не знають української мови, а в місті ще нема цензури і гестапо, то існує реальна можливість друкувати проукраїнські статті й таким чином здійснювати підготовку українських націоналістів серед населення⁴⁴. Однак невдовзі Федір Піпа переконався в тому, що, хоча в атрибутах видання про це жодним словом не зазначалося, випуск періодичної преси для населення та набір персоналу в редакції газет жорстко контролювали представники батальйону пропаганди У 5.

Сигнальні примірники йому особисто доводилося нести для узгодження в комендатуру, а кожен відбиток перевіряв перекладач Буний, і лише потім комендант робив відмітку про свою згоду і ставив штамп, що дозволяв друк видання. Федір Піпа пригадував, яку реакцію викликала в цензорів стаття «Дух української людини»: «Коли я приніс відбиток газети в комендатуру, то мене там сварили і запитали, де я взяв українську націоналістичну статтю? Я показав газету «Українське слово» і поскільки ця стаття [...] восхваляла німців, стаття була пропущена. Однак

⁴² ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 158.

⁴³ Там само, арк. 172.

⁴⁴ Там само, арк. 51.

в наступних номерах газети друкували тільки статті, які я отримував із комендатури “пресбюро” в м. Чернігові»⁴⁵.

Дізнавшись про те, що за ідеологічні переконання головного редактора «Українського слова» наприкінці 1941 р. було розстріляно, редколегія намагалась дотримуватися беззаперечного виконання всіх вказівок німців. Восени 1941 р. до Чернігова прибули представники ОУН — Михайло Остапенко на посаду інструктора адміністративного відділу міської управи та Савченко, який невдовзі обійняв посаду перекладача М. Коцюбинської жандармерії⁴⁶. Ознайомившись із матеріалами часопису вони висловили невдоволення змістом, зазначивши, що це суто німецька газета, виконана українською мовою, що вона містить мало публікацій про життя українського народу, мало історичних статей, а також не пропагує націоналістичних ідей. В якості прикладу гості вказали газети Полтави, Кременчука, Дніпропетровська, які широко висвітлювали діяльність ОУН та Бандери. Однак Ф. Піпа не дослухався до їх порад, дотримувався власних принципів і намагався не дратувати окупаційну владу надміру сміливими дописами.

Та все ж у грудні і редактору, і його заступнику довелося вимушено перервати свою діяльність у газеті. Німецька комендатура санкціонувала їх арешт без всяких на те пояснень. Перебування у в’язниці невдовзі завершилося, і через вісім днів вони повернулися на свої робочі місця.

Після вступу до Організації українських націоналістів Іван Васильович Курач взяв собі псевдонім «Чигирин». Саме цим іменем він підписував власні твори і видав збірник новел «На роздоріжжі». В першому номері часопису було опубліковано його статтю «На Україні — по-українському»⁴⁷, в якій він підняв проблему русифікації населення, що була складовою політики більшовицької влади. У цій студії було наведено приклади так званого «обміну» українцями, коли кращих представників українського народу висилали до Сибіру, до Середньої Азії, на Сахалін, натомість присилаючи досвідчених русифікаторів. Така політика призвела до того, що новостворені російські школи, клуби, театри, преса постійно вбивали в голови мас, що Україна — невід’ємна частина Росії, а українська культура існує виключно з ласки «братньої» Росії. Читаючи ці рядки варто задуматися, що у ХХІ ст. залишаються актуальними роздуми автора про комплекс меншовартості українців, який десятиліттями методично насаджувався керівництвом країни. Журналіст був переконаний,

⁴⁵ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 52.

⁴⁶ Там само, арк. 99.

⁴⁷ На Україні — по-українському // Українське Полісся. — Ч. 1. — 2 листопада 1941 р. — С. 2.

що в суспільстві культивувався зверхність російської мови, як «культурної», а українська вважалася мовою мужицькою, «некультурною». Беручи до уваги останні події у нашій державі, сумнівів щодо справедливості цих тверджень не виникає.

У статті «Служба Божа по-українському»⁴⁸ один із дописувачів під псевдонімом О. Гедзь підняв питання щодо відправ служби Божої на українській мові. Він зазначав, що стара церковнослов'янська мова, якою ведуться проповіді, є незрозумілою українцям. Автор зробив акцент на тому, що останні двадцять чотири роки її зовсім не вивчали. Шлях національного піднесення, на думку кореспондента, має починатися саме з відродження української церкви, а отже, бажано, щоб служба Божа відправлялась рідною вірянам мовою.

Працівники редакції не обмежували своєї діяльності видавництвом. Ними була сформована група в складі інспектора відділу освіти Притули, районного старости Ребенка, директора школи № 3 Бутенка, яка розробила проект програми створення націоналістичних осередків і намагалася запровадити її в кожному освітньому закладі, однак ця ініціатива так і лишилася нездійсненою, тому що на реалізацію їх задумів не було виділено коштів⁴⁹.

Часто редактор газети навідувався до друкарні і вів розмови з робітниками щодо майбутнього устрою України. Він переконував їх, що Україна має всі економічні можливості стати самостійною державою, а також є здатною дати відсіч ворогам, проводячи паралелі з іншими порівняно невеликими за розмірами європейськими країнами⁵⁰.

У бесідах із співробітниками і І. Курач, і Ф. Піпа наголошували на тому, що в боротьбі за самостійність українці не змогли її досягнути, тому що не були згуртованими. Мова йшла також про розбіжності в поглядах Мазепи і Палія, Петлюри і Скоропадського. Неодноразово головний редактор ділився в колективі власними роздумами щодо післявоєнного устрою — він вважав, що Україна не набуде статусу самостійної держави ні в разі перемоги Німеччини, а ні Червоної армії. Самостійна українська держава, на його переконання, може бути створена лише в разі перемоги Англії⁵¹.

Аналізуючи авторські матеріали, що публікувалися на шпальтах часопису, дослідник Г. Греченко назвав «промінчиком світла у темному царстві» науково-популярні студії колишнього доцента Чернігівського

⁴⁸ Служба Божа — по-українському // Українське Полісся. — Ч. 7. (26). — 16 січня 1942 р. — С. 2.

⁴⁹ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 179.

⁵⁰ Там само, арк. 174.

⁵¹ Там само, арк. 159.

педінституту Степана Гавриловича Баран-Бутовича⁵². Публікації його наукових розвідок в газеті «Українське Полісся», що стали підсумком багаторічної праці історика, мали істотний вплив на суспільно-політичне життя Чернігівщини. Слід зазначити, що історик С. Баран-Бутович, окрім викладацької діяльності, мав неабиякий досвід в організації музейної справи. Займаючи посаду завідувача відділу феодального і докласового суспільства, в 1930-х роках він зумів організувати експозицію Чернігівського історичного музею таким чином, що «історичний процес України висвітлювався як процес розвитку єдиної української нації, єдиного безкласового українського народу»⁵³. Його діяльність неодноразово опинялася в полі зору органів НКВС і була кваліфікована як контрреволюційна і націоналістична. У ході ведення слідства щодо визначення провини С. Баран-Бутовича перед радянською владою допитували свідків, одним з яких був Андрій Іванович Левенко, заступник директора Чернігівського музею з наукової частини. Він зазначив, що в експозиції, організованій вченим, «посилено і любовно, старанно висвітлювався момент участі якоїсь купки українських козаків в наступі поляків із самозванцем на Москву, начебто героїка українського народу, його боротьби за незалежність»⁵⁴. Сам же Степан Гаврилович щодо критичних зауважень до експозиції відповідав таким чином: «Я керуюсь по історії тільки роботами Грушевського і вам мене вже не перевиховати»⁵⁵. Історикау довелося пережити декілька судових процесів, які, на превелике здивування недоброзичливців, завершувалися на користь відповідача. Цілком очевидно, що харизматична особа вченого викликала довіру не лише серед українських націоналістів. Серед його друзів і родичів, а то і просто людей, що глибоко йому симпатизували, було багато впливових осіб, котрі неодноразово приходили на допомогу. Такими були червоні професори Муравйов і Шохор, котрі, перевіряючи наукові праці й діяльність вченого, за словами тогочасного директора музею Датчука, поставились до «дорученої їм дуже важливої політичної справи, по меншій мірі, недобросовісно. Чим ввели в оману і Президію ЦК»⁵⁶. Висновок цих професорів було взято за основу постанови Президії ЦК КПРС від 11–13 вересня 1935 р. про безпідставність зняття С. Баран-Бутовича з посади завідувача відділу феодального і докласового суспільства Чернігівського державного музею. Однак з подачі Датчука справа набула продовження і тривала до

⁵² *Греченко Г.* Чернігівщина на шпальтах окупаційних газет (1941–1943 рр.) // Сіверянський літопис, 1999. — № 2. — С. 88.

⁵³ ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 16.

⁵⁴ Там само, арк. 103.

⁵⁵ Там само, арк. 104.

⁵⁶ Там само, арк. 12.

кінця березня 1939 р. У ході слідства Степан Гаврилович зазнав моральних і фізичних знущань, допити велися переважно в нічний час із застосуванням тортурів та принижень. З приходом німців за сприяння міського голови Євгена Азарова він обійняв посаду завідувача відділом освіти та культури Чернігівської міської управи. Газета «Українське Полісся» стала трибуною історика, письменника, котрий нарешті отримав можливість поділитися власними науковими напрацюваннями з широкою аудиторією. Публікації С. Баран-Бутовича висвітлювали історію українців як нації, починаючи з найдавніших часів («На світанку історії наших предків-сіверян і м. Чернігова»). Стаття «Видатна пам'ятка дружби двох народів», цілком очевидно, пропагувала співпрацю українського й німецького народів протягом минулих століть. Професор розповідав про входження запорозьких козаків (у тому числі й чернігівських загонів) у період тридцятирічної війни в Німеччині 1618–1648 рр. до складу військ вождя Валленштейна. Причому він зазначив, що козаки навчилися в цій війні не лише добрій воєнній стратегії, але й умінню вести боротьбу в інтересах власного народу. На його переконання, відновлення стародавніх традицій призведе до того, що «оживе й зміцніє справжня дружба між німцями й українцями»⁵⁷. Намагаючись подати дружнє ставлення німців більш переконливо, автор зазначав, що задум Троїцької соборної церкви, на яку давав кошти І. Мазепа, здійснив німець Адам Цернікау, борець із католицизмом. А провину за перетворення радянською владою храму в зерносховище і знищення чудового іконостасу, найкращого на Україні витвору художнього різьбярства, він покладав на наказ «одного семіта»⁵⁸.

Результатом діяльності Степана Гавриловича стало відкриття п'яти чотирикласних шкіл, музичної школи, курсів крою і шиття, однієї професійної школи. Перед початком кожного навчального року він проводив методичні наради вчителів усіх обласних шкіл, на яких пояснював, що Україна має стати самостійною демократично-буржуазною державою, вільною від німців та більшовиків⁵⁹. Власні погляди він відверто пропагував серед своїх знайомих та друзів, у газетних статтях, вважаючи це достатнім, принципово не входячи до націоналістичних організацій. У німецькій комендатурі з повагою ставилися до С. Баран-Бутовича і неодноразово радилися з ним щодо вирішення багатьох важливих спірних питань, які виникали в роботі міської управи. Одним з таких інцидентів

⁵⁷ Баран-Бутович С. Г. Видатна пам'ятка дружби двох народів // Українське Полісся. — Ч. 41 (60). — 12 квітня 1942 р. — С. 1.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ ГДА СБУ, м. Чернігів, п-16402, арк. 6.

стала сутичка між міським старостою Азаровим та міжрайонним старостою Дюбком, що виникла при поділі їх службових повноважень. Капітани Третлер і Зальцбруно прислухалися до його порад щодо вирішення долі військовополонених, консультувалися з ним щодо настроїв населення та можливостей попередження виявів невдоволення⁶⁰.

Користуючись статтями «Українського Полісся», ми, в першу чергу, бажаємо мати їх як джерело достовірних фактів щодо подій, що відбувалися в окупованій Чернігівщині. За застосування кількісного і якісного аналізу опублікованого матеріалу публікації цього видання можуть стати істотним доповненням у справі дослідження повсякдення різних соціальних спільнот регіону. Власне кажучи, для тогочасної періодичної преси характерне переплетення інтересів та співіснування ідеології українських націоналістів з ідеологією нацизму. Це був своєрідний соціальний концепт, який мав забезпечуватися спільними діями згідно певних заданих правил. Враховуючи даний концепт визначальним, можна умовно поділити всі газетні публікації на три сегменти: інформативна частина, яка надходила безпосередньо з німецьких батальйонів пропаганди; матеріали, продюзовані українськими націоналістами та кореспонденції, що стосувалися різних сторін повсякденного життя сільського та міського населення чернігівців. Окупаційна преса мала на меті не стільки відповідати об'єктивному підходу відображення дійсності, скільки займатися творенням певних образів у свідомості мас — Великонімеччини-визволительки як носія західної цивілізації, злочинної відносно до українців жидо-більшовицької влади, щасливого українця в умовах нового порядку як в Україні, так і на роботі в Німеччині, агресивної політики американського імперіалізму. У передовій газети «Українське Полісся» (ч. 7 (26) за 16 січня 1942 р.) головним винуватцем розв'язання війни було проголошено американського президента Рузвельта, котрий «всіма засобами мав виступити проти порозуміння європейської демократії з Гітлером. Він обіцяє всяку моральну й матеріальну допомогу з боку Америки тим націям, що відкидатимуть всякі компроміси з Гітлером... Воєнна політика американського президента, як і він сам, це тільки сліпий інструмент масонів, отже, міжнародного жидівства»⁶¹. При аналізі публікації з міжнародної тематики складається стійке враження, що сучасні ідеологи не оминули своєю увагою статтю «На кого падає головна вина за теперішню війну?».

⁶⁰ ГДА СБУ, м. Чернігів, п-16402, арк. 14.

⁶¹ На кого падає головна вина за теперішню війну? // Українське Полісся. — Ч. 7(26). — 16 січня 1942 р. — С. 1.

Статті критичного змісту щодо злочинів радянської влади та її вождів займали передові колонки і практично повторювалися з номера в номер, що свідчило про цілковиту підтримку цих публікацій нацистськими підрозділами пропаганди. Зовсім іншу реакцію викликали нотатки націоналістичного характеру, які налаштовували на роздуми щодо самостійного шляху розвитку України. Однією з них була стаття Б. Бахталовського «Боротьба за рідний край», яка репрезентувала спогади учасника боїв 1918 р. та його враження від проголошення 22 січня 1918 р. Центральною радою самостійної України.

Збільшення кількості подібних публікацій викликало невдоволення німецької комендатури, внаслідок чого 10 травня 1942 р. редактора Ф. Піпу та його заступника І. Курача було вдруге заарештовано і доставлено до Чернігівської тюрми. Цього разу СД інкримінувало їм звинувачення за участь у націоналістичній організації. Протягом 45 днів тривало слідство щодо їх практичної діяльності та зв'язках з українськими націоналістами.

Допити проводив обер-лейтенант Обергесцер, який всіляко схиляв обох стати агентами німецької розвідки. Набравши відповідної методичної літератури та вислухавши настанови гестапівця щодо своєї подальшої практичної діяльності, журналісти пообіцяли писати хвалебні оди німецькій армії-визволительці та всіляко пропагувати новий лад, завершивши свою націоналістичну діяльність та пропагування ідеї створення самостійної України.

Звільнившись з-під варті, їм доводилося щоденно навідуватися до комендатури і звітувати про виконану роботу. Побоюючись наступних репресій з боку німецької влади, в липні 1941 р. вони вирішили втекти з Чернігова.

Федір Якович із дружиною попрямували до м. Львова, де на той час жила його мати. Івану Васильовичу вдалося переховуватися в рідній Павлівці лише тиждень. Після цього його було знову заарештовано й цього разу винесено остаточний вирок — до страти. Однак по дорозі до місця розстрілу відбулася масова втеча в'язнів, в числі яких був і Курач. Надалі були місяці переховування у знайомих, а потому — втеча до Львова.

Цей епізод став вирішальним — загравання окупаційної влади з українськими націоналістами було остаточно припинено, а газету «Українське Полісся» перейменовано на «Чернігівський кур'єр». Трансформація назви в територіально обмежену площину засвідчила цілковиту безнадійність цього проекту, як і самостійної України в межах Райху. Редакцію газети очолив В. Чернов, подальша діяльність якого не викликала сумнівів у німецького командування. Оновлена газета продовжувала

виходити, однак основним її наповненням тепер стали звернення земляків, які виїхали до Німеччини й всіляко вихваляли власне життя і працю в цій країні. У кожному номері було опубліковано по два-три таких листи із закликами до односельчан не боятися залишати батьківщину й їхати працювати до Великонімеччини.

Усі газетні публікації, надруковані в окупаційній періодичній пресі, можна було б умовно класифікувати за їх спрямуванням. Один із блоків, який подавався радянськими засобами масової інформації як «наклеп на державний устрій СРСР», містив аналітичні дані про життя українського населення за останні десятиліття влади більшовиків — колективізацію з усіма її наслідками, голод, табори, безмірне прославляння вождів комуністичної партії та особисто Сталіна. Інший блок спонукав до усвідомлення образу Німеччини-визволительки, як виразника думок Європи, з її ситим заможним життям, а німецького солдата — як носія цивілізації та вищих моральних цінностей. Публікації, що стосувалися життя в окупованих містах і селах, мали на меті формування образу щасливого українця, що своєю старанною працею заробляє на власний земельний наділ, на забезпечене майбутнє себе і своїх дітей, а також вільної незалежної України⁶².

Відтак всі обіцянки народу про життя у вільній країні насправді залишалися лише на словах, реальні ж події свідчили, що на зміну радянському диктату прийшов не менш жорстокий — фашизм. Завуальовуючи власні хижацькі наміри, нова влада до останнього проголошувала фальшиві лозунги, які було озвучено на нараді представників преси в лютому 1943 р. у Берліні: «Ця війна буде виграна перевагою людських цінностей народу поруч з воєнними подвигами, його технічними здібностями, його духовними силами та енергією, його вірою і волею, нервами й витримкою».

Українська преса постійно знаходилася в полі зору та пильного контролю не лише німецького командування, а й радянських спецслужб. Концепція вільної української періодичної преси під егідою окупанта в основі своїй не була життєздатна, як і одночасне панування в одній державі двох ідеологій — німецького нацизму та українського націоналізму.

Як німецький, так і радянський окупаційні режими зупиняли будь-які спроби набуття Україною статусу самостійної держави. Пропаганда ідей українського націоналізму жорстоко каралася окупантами, а в повоєнному радянському суспільстві вона отримала не менш сувору оцінку.

⁶² Нарada представників преси в Берліні // Чернігівський кур'єр. — № 11 (169). — 4 лютого 1943 р. — С. 3.

Визнаючи, що головний редактор «особисто не брав участі в убивствах, розбоях, грабежах і інших насильствених акціях»⁶³, але був учасником українського національного руху, він був засуджений до вищої міри покарання, яка була приведена в дію в 1946 р. Родина Федора Піпи з 1961 р. намагалася позбутися тавра зрадників, подаючи на перегляд справи. Уже в незалежній державі, у 1992 р. його рідна сестра Марина Яківна отримала остаточну відмову у його посмертній реабілітації⁶⁴.

Виходячи із розглянутих матеріалів, можна зробити попередні висновки. Контент-аналіз публікацій газети «Українське Полісся» у поєднанні з наявними архівними документами й спеціальною літературою надасть можливість відтворити замовчувані донині сюжети про діяльність українських націоналістів в окупаційний період. висвітлити значення її діяльності в процесі дебільшовизації України. Процес створення часопису, його змістовна частина та долі людей, які за цим стояли, їх переслідування з боку німецької окупаційної влади та радянської держави є одним із яскравих епізодів, що суттєво доповнює історію боротьби за незалежність нашої держави.

REFERENCES

Haidabura, V. (1998). Presa Ukrainy periodu nimetsko-fashystskoi okupatsii yak dzherelo biohrafichnykh doslidzhen z istorii teatru 1941–1943. *Naukovi pratsi NBU imeni V. Vernadskoho*, (1), 435–438. [in Ukrainian].

Hohun, A., Derejko, Y., Kentyj, A. (2012). *Rodnia. Politsia i partizany. 1941–1944. Na primere Ukrainy*. Kyiv: Ukrainskyj izdatel'skij soiuz. [in Russian].

Hrechenko, H. (1999). Chernihivshchyna na shpaltakh okupatsiinykh hazet (1941–1943). *Siverianskyi litopys*, (2), 81–102. [in Ukrainian].

Tytarenko, D. M. (2002). Presa Skhidnoi Ukrainym periodu nimetsko-fashystskoi okupatsii yak istorychne dzherelo (1941–1943). (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

Vlasenko, S. I. (2007). Ahrarna polityka nimetskykh okupatsiinykh vlastei na terytorii viiskovoi zony Ukrainy. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

Vrons'ka, T., Zabolotna, T., Kentyj, A., Kokin, S., Lysenko, O., Pastushenko, T. (Comps.) (2014). *Kyiv. Vijna, vlada, suspil'stvo. 1939–1945 (Za dokumentamy radians'kykh spetssluzhb ta natsysts'koi okupatsijnoi administratsii)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

⁶³ ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 1938, арк. 241.

⁶⁴ Там само.